А. М. НОУР,
канд. пед. наук

Andriy M. Nour,
Ph.D. in Pedagogics

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї В УКРАЇНІ: СТАН ПРОБЛЕМИ, ПОШУК ШЛЯХІВ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Проблема сімейного насильства надзвичайно важлива передусім тому, що сім'я є основою суспільства і повинна перебувати під особливим захистом держави. Насильство й жорстокість у сім'ї не лише руйнують гармонію і злагоду в ній, а й виступають однією з передумов злочинності в суспільстві загалом.

За сучасних умов в Україні, як і в багатьох інших країнах світу, простежуються тенденції до поширення насильницьких дій у сім'ї, на міжособистісному рівні, у стосунках батьків і дітей, чоловіка і жінки.

Ще зовсім недавно в Україні проблем насильства в сім'ї практично не приділялося уваги, а тим більше, не йшлося про необхідність пошуку шляхів протидії цьому явищу. Від насильства в сім'ї можуть потерпати всі члени родини, але найчастіше воно торкається слабких, нездатних захистити себе і залежних членів сім'ї: дітей, людей похилого віку, осіб з обмеженими фізичними чи психічними можливостями, жінок. Фахівці стверджують, що найбільше потерпають від насильства в сім'ї жінки та неповнолітні діти.

В країнах, де ведеться систематичний статистичний облік, кількість жінок, які страждають від побиття їхніми чоловіками

або партнерами, сягає від 40 % до 80 %. Такого насильства зазнають жінки всіх вікових і соціально-економічних груп [1, 2].

Дослідження, проведені в Шотландії, показали, що за статистикою правопорушень, пов'язаних із злочинами стосовно своїх близьких, жінки є потерпілими в 94 % випадків, а кривдниками – лише в трьох відсотках [3, 95–96].

За даними МВС Росії, приблизно дві тисячі дітей в країні щорічно гинуть від насильства в сім'ї. Згідно з опитуванням школярів, проведеним у Барнаулі, більш 40 % опитаних учнів 8–11-х класів зізналися, що вони ставали жертвами насильства в сім'ї. Деякі приблизні цифри може надати і статистична база даних про безпритульних дітей. За статистикою, в Росії приблизно один мільйон дітей і підлітків живуть на вулиці. При цьому 90 % безпритульних дітей мають батьків, до яких вони могли б повернутися; але ці діти втікали з дому саме тому, що їх до цього змусила ситуація в сім'ї: алкоголізм і домашнє насильство [3, 98].

Стан речей з таким явищем як насильство в сім'ї останнім часом привертає увагу психологів, юристів, соціологів – тобто фахівців різних галузей, а проблема до-

машнього насильства стає предметом детального розгляду науковців та дослідників. Зокрема в Росії досліджувалися такі проблеми як: загроза насильства і рівень правової захищеності за оцінками російських жінок; традиційні гендерні стереотипи як основа економічного насильства в сім'ї; насильство з боку чоловіка: вплив на репродуктивне здоров'я та репродуктивну поведінку жінки; вивчалось відношення експертів до проблеми насильства в сім'ї; проводилася систематизація форм і факторів ризиків насильства в сім'ї; аналізувалися сучасні проблеми психології сімейного насильства [4].

Майнове розшарування суспільства, зниження рівня життя значної частини населення України, соціально-побутова невлаштованість, безробіття, юридична безправність, загальна психологічна напруженість, яка часто призводить до алкоголізації і наркотизації, втрата морально-психологічних орієнтирів негативно відбивається на мікрокліматі в родині, призводить до різкого зниження рівня культури сімейного спілкування, до загострення сімейних конфліктів і провокує виникнення сімейного неблагополуччя. Феноменом сімейного неблагополуччя є насильство в родині, що сьогодні набирає загрозливих розмірів і в Україні.

У останні роки проблема насильства в сім'ї починає більш детально вивчатися і в нашій країні. Зокрема вивчаються соціально-психологічні аспекти проблеми насильства, специфіка родинного насильства, вплив ситуації насильства на особистісний розвиток людини [5]; проводиться соціологічний аналіз явища “насильство в сім'ї” [6]; аналізуються особливості впливу сім'ї на девіантну поведінку неповнолітніх [7]; розробляються методичні рекомендації щодо попередження насильства в сім'ї та допомоги жертвам домашнього насильства [8, 9].

Проблема насильства в сім'ї над жінками і дітьми в нашому суспільстві є водночас і дуже старою, і новою. Старою – тому що вона існує стільки часу, скільки існує й людська сім'я. Новою – тому що на сьогодні еволюційна суспільна

свідомість дає можливість усвідомити це явище як соціальне зло, як порушення прав певних членів суспільства.

“Невидимість” проблеми насильства в сім'ї в Україні стосовно жінок та дітей свідчить перш за все про відсутність повної статистики стосовно цього явища. Відомча статистика, яка ведеться в різних установах чи державних органах, на жаль, неповна і не відображає усієї картини явища. Цілком зрозуміло, що, якщо ми не маємо загальних даних стосовно масштабів поширення насильства в сім'ї в Україні, дуже важко уявити і конкретні його чинники, види та форми прояву. Мета цього дослідження – визначити масштаби поширення насильства в сім'ї в Україні, запропонувати можливі шляхи запобігання домашньому насильству.

Матеріали даної статті базуються на результатах соціологічного опитування, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у 2003 році [10], використані дані Департаменту адміністративної служби міліції Міністерства внутрішніх справ України (ДАСМ МВС України). Крім того, використані матеріали соціально-демографічних обстежень “Базова захищеність населення України”, проведеного Державним комітетом статистики України у 2002–2003 рр. (щороку опитували 9400 респондентів в усіх регіонах України).

Дані офіційної статистики про насильство в сім'ї в Україні доволі обмежені через низку обставин. До таких обставин, зокрема, належать: обмеження повноважень міліції на втручання у сферу приватного життя, небажання жертви заявляти про насильство в родині, недооцінка злочинів, пов'язаних з насильством у сім'ї, небажання правоохоронців втручатися в “побутові інциденти” та ін.

Про загальний рівень фізичної та правової безпеки людини в Україні, масштаби поширення насильства в сім'ї можуть свідчити результати соціально-демографічного обстеження, проведеного Державним комітетом статистики України. У 2003 р. із загальної чисельності респондентів 7,9 % (1,5 млн. осіб з урахуванням

вагових коефіцієнтів) відмітили, що протягом останніх 12 місяців вони потерпіли від якогось виду жорстокості чи насильства. При цьому 0,5 % від загальної кількості потерпілих постраждали від насильства в сім'ї (приблизно 7,5 тис. осіб). Викликає занепокоєння той факт, що у 2003 р. лише 39,1 % постраждалих від будь-якого насильства повідомили про ці випадки у правоохоронні органи (у 2002 р. 44,1 % постраждалих). Кількість звернень до правоохоронних органів відносно фактів насильства в сім'ї зросла з 21,5 % у 2002 р. до 35,9% у 2003 р.

За матеріалами згаданого вище дослідження, у 2003 р. серед загального числа респондентів, постраждалих від різних видів насильства, 6 % повідомили, що вони постраждали від насильства в сім'ї. Більшість постраждалих від цього виду насильства проживають у міських поселеннях – 69,3%, у сільській місцевості – 30,7%. Найбільше потерпають від насильства в сім'ї жінки. Їх відсоток збільшився відносно даних обстеження 2002 р. на 4,8 відсоткового пункту і становив 76,9% у 2003 р. Збільшилась і кількість звернень жінок до правоохоронних органів з 18,8% у 2002 р. до 36,5% у 2003 р. Із загальної чисельності потерпілих від насильства в сім'ї у 2003 р. найбільшу частку в міських поселеннях становлять жінки, які працюють у невиробничій сфері (38,5 %), а в сільській місцевості – непрацюючі пенсіонерки (35,2 %) (див. табл.).

З часу введення в дію Закону України “Про попередження насильства в сім'ї” правоохоронними органами набуто певний досвід його застосування на практиці. Так, за результатами соціологічного опитування [10] відповіді респондентів – дільничних інспекторів міліції на запитання анкети “Як часто у своїй роботі Ви застосовуєте на практиці Закон України “Про попередження насильства в сім'ї?”, свідчать про те, що цей закон на практиці застосовується по-різному. Переважна більшість респондентів (дві третини) вказали на те, що в своїй роботі закон застосовують досить часто, за їхніми відповідями: “щодня”, “3–4 рази на тиждень”, “дуже часто, тому що цей вид протиправних дій є найбільш розповсюдженим намої дільниці і, якщо бути точнішим, то – майже кожного дня”.

За даними ДАСМ МВС України за станом на 1.01.2004 р. на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ перебувало понад 83 000 осіб, які вчинили насильство в сім'ї. На жаль, існуюча на сьогодні система збору статистичної інформації не дозволяє провести аналіз, хто і стосовно кого із членів сім'ї вчинив насильницькі дії. У 2003 році було поставлено на облік 33 725 осіб (див. рис.), у тому числі:

– за фізичне насильство – 24 191 особа;

Таблиця

Розподіл респондентів, постраждалих від насильства в сім'ї, за категоріями у 2003 році, (%)*

Категорія жертв насильства в сім'ї	Міські поселення	
	жінки	чоловіки
Безробітні	10,0	12,4
Непрацюючі пенсіонери	8,7	–
Студенти	2,5	11,0
Працівники промисловості	27,1	43,0
Працівники невиробничої сфери	38,5	–
Працівники сфери послуг	13,2	33,6

*За даними соціально-демографічного обстеження “Базова захищеність населення України”, проведеного Державним комітетом статистики України у 2003 р.

– за психологічне насильство – 7 669 осіб;

– за економічне насильство – 1 722 особи;

– за сексуальне насильство – 143 особи.

Інформацію про випадки насильства в сім'ї дільничні інспектори міліції отримують перш за все від жінок – жертв насильства, які є дружинами або ж співмешканками насильників. У другу чергу – від сусідів, у третю – від інших членів сім'ї, які проживають з жертвою насильства. Незначна кількість повідомлень надходить від колег по роботі, де працює жертва насильства, від випадкових свідків, від працівників соціальних служб, від близьких друзів, подруг.

Аналіз динаміки конфліктних ситуацій в сім'ї дає підстави стверджувати, що сімейний конфлікт, як правило, триває протягом певного проміжку часу, внаслідок чого злочинне посягання стає результатом протиправного розв'язання тривалого сімейно-побутового конфлікту. Показово, що такі конфлікти між злочинцем і потерпілим (які закінчилися вбивством або ж тяжкими тілесними ушкодженнями), розвивалися і ускладнювалися протягом певного часу. Так, за статистичними даними МВС України, неприязні відносини між злочинцем і потерпілим, які завершилися вчиненням злочину в сім'ї, розвивалися і ускладнювалися протягом такого періоду:

– протягом року – 43 %;

– від одного року до п'яти – 40 %;

– кілька хвилин – 17 %.

За даними проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді соціологічного дослідження [11], серед жінок з неповних (розлучених) сімей у віці від 18 до 30 років, насильство в їхніх сім'ях до розлучення було вельми поширеним. Про це свідчать ствердні відповіді респонденток на запитання анкети “Чи доводилося Вам за час Вашого сімейного життя зазнавати будь-яке насильство з боку чоловіка?” Переважна більшість жінок (кожні три з чотирьох опитаних) зазнавали насильство з боку колишнього чоловіка. Причому цей факт визнали респондентки у всіх регіонах країни. Найбільш неблагополучними виявилися західний, східний і центральний регіони України. Жінки, що проживають на півдні, півночі країни і в м. Києві, згідно з відповідями, рідше стають жертвами насильства в сім'ї.

Аналіз отриманих даних засвідчує, що жінки незалежно від типу поселення однаково потерпають від різних форм насильства в сім'ї. Разом з тим для респонденток, які проживають у місті, характерне більш адекватне реагування на некоректну поведінку чоловіків у сім'ї, вони частіше сприймають її як недозволену і визнають насильницькою. Для сільських жінок, які в більшій мірі, ніж городянки, знаходяться у полоні суспільних стереотипів, притаман-

Рис. Кількість осіб, поставлених на профілактичний облік за вчинення насильства в сім'ї протягом 2003 р.
(за даними ДАСМ МВС України)

не приховування сімейних негараздів. Позитивну відповідь на запитання “Чи доводилося Вам за час Вашого сімейного життя зазнавати будь-яке насильство з боку чоловіка?” дали вісім із десяти опитаних міських і сім із десяти сільських розлучених жінок.

Як показали результати соціологічного опитування у неповних сім'ях, з проявами насильства стикаються жінки всіх вікових груп. Більше того, спостерігається така залежність: чим старша вікова група і чим більший термін перебування у шлюбі, тим частіше і різноманітніших видів насильства зазнають жінки. Це відзначають жінки незалежно від місця їх проживання.

Привертає увагу і факт залежності насильства в сім'ї щодо жінок від того, чи перебувають вони в зареєстрованому чи незареєстрованому шлюбі з суб'єктом насильства. Згідно з отриманими відповідями, кожна друга з опитаних жінок, котрі перебувають в офіційному шлюбі, визнала випадки насильства. Тоді як серед тих, котрі перебували в так званому “цивільному” шлюбі, зазнала насильства кожна третя з опитаних. Таким чином, можна зробити припущення, що подружжя, перебуваючи в незареєстрованому шлюбі, більш толерантно і стримано поводитиметься одне з одним. Відсутність “законних” прав на члена подружжя спонукає до вирішення спірних проблем шляхом домовленості і взаємних поступок. В офіційно ж зареєстрованих шлюбах стримуючі фактори менш відчутні, тут спрацьовує стереотип “моя дружина – моя власність” і більш часто допускаються некоректні форми поведінки.

Реальні масштаби проявів насильства в сім'ї сьогодні важко визначити. Кількість кримінальних справ за фактами насильства не відображає його реального рівня та масштабів поширення, оскільки жінки часто соромляться вчиненої щодо них наруги, і не сповіщають про це правоохоронні органи, а також не звертаються по допомогу до судової системи. Часто жінки-жертви насильства відчувають на собі тиск багатьох обставин, які перешкоджають їм адекватно реагувати на цю проблему.

Таким чином, не існує достовірної інформації про масштаби поширення насильства в сім'ї. Ця тема тривалий час знаходилася у “тіні” суспільного обговорення, вважалася приватною сферою життя. Хоча відомо, що значна частина насильств, передусім щодо жінок і дітей, скоюється в побутово-сімейній сфері, офіційна статистика, на жаль, не відбиває реальної картини, оскільки більшість потерпілих не звертається по захист до правоохоронних органів.

На думку фахівців, на сьогодні нормативно-правова база в Україні з питань попередження насильства в сім'ї практично створена. В арсеналі законодавчих та нормативних актів особлива роль належить Закону України “Про попередження насильства в сім'ї”. Результати соціологічного опитування, проведеного Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, [10] дають підстави стверджувати, що на сьогодні в Україні доволі низький рівень юридичної обізнаності дорослого населення щодо проблем насильства в сім'ї.

В Україні міліція є основним органом у реагуванні на факти вчинення насильства в сім'ї. Проте аналіз відповідей експертів (дільничних інспекторів міліції) засвідчив, що при реалізації Закону України “Про попередження насильства в сім'ї” виникає багато практичних складнощів, а заходи впливу на порушника виявляються малоефективними. На це вказала переважна більшість респондентів, відповідаючи на запитання анкети “Які практичні труднощі виникають у Вашій роботі при реалізації Закону України “Про попередження насильства в сім'ї”?”. Так, респонденти зазначили, що причинами труднощів у застосуванні закону є:

- “тяганина” з оформленням документів для подання в суд;

- обмеженість особливих повноважень щодо осіб, які вчинили насильство в сім'ї (“важко увійти у квартиру, де вчинюється насильство”);

- небажання жертви заявляти про насильство в сім'ї (“боязнь помсти крив-

дника”, “подають заяву, а потім її забирають”);

- байдуже ставлення оточуючих до насильства в сім’ї;
- низький рівень правової культури населення не лише стосовно Закону України “Про попередження насильства в сім’ї”, а й у цілому стосовно своїх прав;
- негативне ставлення населення до працівників міліції та небажання співпрацювати з ними;
- небажання та бездіяльність самої жертви, що веде до безкарності насильника (боязнь погроз насильника, незнання жертви насильства своїх прав);
- важко довести факт насильства в сім’ї (відсутність свідків, небажання сусідів давати свідчення, відмова жертви від своїх показань, важко встановити ступінь тілесних ушкоджень);
- завантаженість дільничних інспекторів;
- незабезпеченість транспортом, села нетелефонізовані, що ускладнює зв’язок з районним відділом міліції, звідки може бути надана допомога.

Проблема насильства в сім’ї є надзвичайно складною і поєднує в собі багато взаємопов’язаних аспектів. І тому для її розв’язання необхідні комплексні заходи й більш тісна взаємодія між правоохоронними органами, медичними закладами, судовою системою, багатьма іншими державними й неурядовими організаціями, що працюють у цій сфері.

Результати опитування експертів (судді, які ведуть справи із шлюбно-сімей-

них проблем, психологи психологічних консультацій, представники неурядових організацій) дозволили визначити найбільш важливі напрями діяльності щодо протидії насильству в сім’ї:

- координація діяльності відповідних служб та організацій у питаннях попередження насильства в сім’ї;
- зміна поглядів та ставлення громадськості до проблеми насильства в сім’ї;
- підвищення правової освіти населення стосовно захисту прав;
- здійснення кризового втручання спеціалізованими установами та організаціями;
- превентивна діяльність правоохоронних органів, центрів соціальних служб для молоді, центрів медико-соціальної реабілітації, органів опіки і піклування;

довгострокова психосоціальна реабілітаційна діяльність фахівців кризових центрів, спрямована як на об’єкт, так і на суб’єкт насильства. Комплексне надання необхідних послуг жертвам насильства має передбачати розвиток системи консультативних центрів, груп самопідтримки, служби юридичної допомоги, розширення мережі кризових центрів та притулків для потерпілих від насильства в сім’ї, розширення системи медичних психіатричних і консультативних центрів, доступних для потерпілих, створення системи центрів допомоги для координації дій щодо збору інформації та надання послуг потерпілим, забезпечення медичного і правового захисту в сільській місцевості.

-
1. Домашнє насильство в Україні: наук. звіт/ Правозахисники Міннесоти; С. Бенуелл, Е. Барклай, Е. Дьюбан, Р. Філліпс. – США, 2000. – 52 с.
 2. Головкин Б. М. Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Харків, 2003. – 218 с.
 3. Обыкновенное зло: исследования насилия в семье/ Сост. и ред. О. М. Здравомысловой. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 200 с.
 4. Домашнее насилие в отношении женщин: масштабы, характер, представления общества/ М.: МАКС Пресс, 2003. – 172 с.

5. *Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л.* Соціально–психологічні аспекти проблеми насильства: Навч.–метод. посіб. – К., 2003. – 343 с.
6. *Бойко О. В.* Насильство в сім'ї: соціологічний аналіз явища. Дис. канд. соціол. наук: НУВС, Харків, 2003– 212 с.
7. *Бесєдін А. А.* Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх. Автореф. дис. канд. соціол. наук: НУВС, Харків, 2002– 20 с.
8. *Дмитренко М. І., Тропін М. В., Власов П. О.* Попередження насильства у сім'ї: Метод. рекомендації. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. юрид. ін-т МВС України, 2001. – 56 с.
9. *Допоможи собі сам/* Київська міська державна адміністрація, Київський міський центр роботи з жінками: метод посіб. – К., 2002. – 68 с.
10. Дослідження “Соціально–економічні причини насильства в сім'ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання” проведеного у грудні 2003 р. в Київській, Запорізькій, Луганській, Львівській, Житомирській областях, Автономній Республіці Крим та м. Києві (проведені інтерв'ю з експертами, які працюють з сім'ями: працівники ЦССМ, судді, які ведуть справи із шлюбно–сімейних проблем, психологи психологічних консультацій, дільничні інспектори міліції органів внутрішніх справ України, представники неурядових організацій, які працюють з жертвами насильства в сім'ї).
11. Соціологічне опитування “Молода сім'я в сучасній Україні” проведено з 14 травня по 7 червня 2003 р. у 7 територіально–адміністративних одиницях України: Донецькій, Черкаській, Волинській, Одеській, Київській областях, АР Крим та м. Києві (наукове керівництво – О. Яременко, О. Балакірева). Загальна кількість опитаних становить 997 повних сімей (1994 респондентів) і 202 неповні сім'ї (202 респонденти). При опитуванні повних сімей стандартні відхилення при достовірності 95 відсотків і співвідношенні змінних від 0,1: 0,9 до 0,5: 0,5 становлять 1,34– 2,24 відсотка. При опитуванні неповних сімей стандартні відхилення при достовірності 95 відсотків і співвідношенні змінних від 0,1: 0,9 до 0,5: 0,5 становлять 4,24– 7,07 відсотка.

Подано до редакції 13.05.2004

Abstract. This article is based on the data obtained from a comparative study on domestic violence in Ukraine and other countries. The article outlines the scale of domestic violence in Ukraine based on the data of the Department of Administrative Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and data obtained from the study. The article reviews some barriers to effective implementation of the Law “On Prevention of Violence in Family” and offers some solutions for the problem of domestic violence.